

УДК 82.091:82/161.2

О. Я. Пухонська,
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

ТРАВМАТИЧНА ПАМ'ЯТЬ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ ЛІТЕРАТУРНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ

У статті проаналізовано специфіку посттоталітарної пам'яті, репрезентованої як соціальний феномен у літературі. Авторка звертає увагу на процес трансформації явища, що зазнало впливу історичних подій та набуло особливого статусу у постколоніальній свідомості світового соціуму. Важливого значення набуває травматична пам'ять у літературі українській, що радикально видозмінює культуротворчі тенденції нашого часу.

Ключові слова: література, культурна пам'ять, травма, постколоніалізм, посттоталітарна свідомість.

THE CULTURAL TRAUMATIC MEMORY AND IT'S LITERATURE REPRESENTATION

In the article there is analyzed the specific of the post-totalitarian memory which is represented as a social phenomena in the literature. The interest to the past becomes very popular and widespread in the world humanitarian science. The main problem of such kind of researches is the influence of the historical traumatic events to the behavior of the modern society and culture, especially after the crash of the Soviet Union. Such kinds of researches are based on the problems of Second World War, Holocaust, Soviet repressions etc.

Key words: literature, cultural memory, trauma, trauma, post-colonialism, post-totalitarian consciousness.

ТРАВМАТИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ КУЛЬТУРЫ И ЕЕ ЛИТЕРАТУРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ

В статье проанализировано специфику посттоталитарной памяти, репрезентированной как социальной феномен в литературе. Автор обращает внимание на процесс трансформации явления, которое попало под влияние исторических происшествий и приобрело особенной статус в постколониальном сознании мирового общества. Важное значения приобретает также травматическая память в отечественной литературе, что радикально преобразовывает культуротворческие тенденции нашего времени.

Ключевые слова: литература, культурная память, травма, постколониализм, посттоталитарное сознание.

Дослідження пам'яті не лише як психологічного, а передусім як соціального феномена має тривалу традицію, що утвердилася в працях П'єра Жане, Зигмунда Фрейда, Моріса Хальбакса. Історичні катаклізми, що супроводжували майже весь період першої половини ХХ століття стали причиною радикального переосмислення ролі і значення пам'яті, основаної на травматичному досвіді. Про це йдеться у дослідженнях П'єра Нора, Поля Рікера, Ханни Арентс, Жана Ліотара. Нових інтерпретацій явище набуває у наукових студіях 1990-х-2000-х, що можемо зауважити у працях Яна та Аляйди Ассманів, Александра Еткінда, Кейті Карут, Астрід Ерл, Ришарда Ніча. Основне спрямування *memory studies* полягало у вивченні травматичного досвіду Голокосту, жертви якого отримали право на визнання вже після закінчення Другої світової війни, що репрезентують дослідження Джорджіо Агамбена, Маріанни Гірш, Анни Латохи, Александри Щепан, Роми Сендики та ін. Все більшої наукової зацікавленості набувають пострадянські культури, що в спадок отримали досвід тривалої тоталітарної експансії. Активно впроваджені у гуманітарний науковий дискурс поняття пам'яті, травми, культурної амнезії апелювали до інтерпретації минулого не з позиції фіксації та опису історичних подій, а з точки зору їхнього впливу на особистість. Тобто, важливими на цьому етапі виявилися психологічний і антропологічний чинники.

Літературна версія дискурсу пам'яті свого розвитку набула у контексті постколоніальних студій, що у світовому гуманітарному просторі значно активізувалися після розпаду Радянського Союзу, тобто вже наприкінці 1980-х років. Тема західного колоніалізму, що докладно репрезентована у працях Едварда Саїда, Гомо Бгабги, Гаятрі Чакраворті Співак та ін. порушувала проблеми травматичного досвіду колонізованих народів, однак ішлося передусім не про травматичну пам'ять як таку, а радше про культурні та соціальні наслідки колонізаційної політики, які проявляються у посттравматичному синдромі культури. Натомість у контексті *memory studies* пам'ять стає як об'єктом, так і власне методом осягнення травми минулого та її безпосереднього впливу на культурну особистість і на ціле суспільство. Література ж як культурний продукт стає відзеркаленням суспільної поведінки, а також у багатьох випадках цінним джерелом, конче необхідним для заповнення мапи минулого, особливо після надмір травматичного і досі до кінця не освоєного наукою ХХ століття.

Пояснення значення та функції художніх текстів у культурі впродовж тривалого часу зазнавало численних інтерпретаційних варіацій, починаючи від мімезису, аж до створення альтернативної дійсності. Однак це не впливало на той факт, що за будь-яких епох з їх філософськими, соціальними чи політичними преференціями література була мистецькою рефлексією минулого та, іноді, навіть проєкцією часу майбутнього. За Ельзбетю Кононьчук літературна творчість може бути і «формою впорядкування світу», і вираженням потреби людського самоутвердження та віднайдення ідентичності. Умовою відшукування тожсамості є пам'ять, що сприяє подоланню відстані між «тепер» і «колись» [7 с. 15].

Культурне значення пам'яті у творах мистецтва, зокрема у літературних текстах, проявляється щонайменше у двох варіантах. По-перше, будь яка інтерпретація минулого як факту пам'яті (колективної чи індивідуальної – не настільки важливо) є процесом відсування завіси, декодування прихованих чи незнаних досі смислів, донесення свідчень, знанням. По-друге, літературна інтерпретація пам'яті впливає на суспільну думку, на ставлення соціуму до тої чи іншої проблеми, порушеної у художньому творі. Так, А. Ерл вважає, що літературні твори та художні фільми мають здатність формувати колективне уявлення про минуле. І хоча історична точність не є ключовою у зорієнтованих на проблему пам'яті романах і фільмах, вона замінюється намаганням втілити запити публіки так званими «автентичністю» і «правдоподібністю», такі твори формують образ минулого, що резонує із культурною пам'яттю [3, с. 15].

Так, починаючи із 1990-х років у дослідницькій риторикі пам'яті поруч із травмою Голокосту pojawiaються теми сибіриади (масових ув'язнень люду у радянських концтаборах), радянського геноциду окремих націй (український Голодомор), етнічних груп (примусове виселення русинів, кримських татар), лінгвоциду, репресій тощо. Важливим є також той факт, що студії над культурною пам'яттю в Європі розпочалися значною мірою над літературою еміграційною, яка після численних заборон саме на початку 90-х врешті мала змогу повернути донедавна закритим культурам національним бодай частину пам'яті, втраченої в результаті дії репресивної машини тоталітарного радянського режиму. Однак у такому випадку ішлося не так про з'ясування національних специфік втраченого минулого, як викриття суті травми, основаної на злочинах супроти людини загалом. Так, на думку Анни Латохи, свідомість тих, хто досвідчив тоталітарних репресій виростає понад однопідрядне бачення історії і культури. Переживши ув'язнення, втрати близьких, рідних, вимушену еміграцію безпосередні носії травми стають обличчям епохи і безмовним голосом пам'яті, який має зазвучати. Світоглядна гібридність якої набувають, наприклад ті, хто змушений був емігрувати, з точки зору Латохи, виникає на ґрунті розщеплення ідентичності і конфронтації досвіду з років проведених на батьківщині і власне досвіду, набутого в країнах, що стали новими батьківщинами, чи просто відіграли роль спокійної пристані [9, с. 198]. Саме тому й «Інший світ» (1951) Густава Герлінга-Грудзінського, і «Дими над Біркенау» (1945) Северини Шмаглевської і «Архіпелаг ГУЛАГ» (1973) Александра Солдженіцина, і «Колимські оповідання» (1966-1967) Варлама Шаламова опубліковані поза межами батьківщини та повернені до свого читача вже наприкінці 1980 – на початку 1990 – це не лише свідчення кривди євреїв, поляків, росіян, українців та ін. – це передусім хроніка злочинів супроти людства і людяності з боку тоталітарних режимів. Це також детальна геокультурна карта пам'яті травми, що укладалася гарячими слідами і свіжими спогадами тих, хто її досвідчив. Так, Дорота Колодзейчик вважає, що глобальна практика пам'яті повинна стати діалоговою ареною, на якій би відбувалися динамічні транскультурні злиття локальних пам'ятей у багатоголосому і різновекторному процесі відшукування втрат, яких людство зазнало у травмах історії [6, с. 287].

Як зауважує Моніка Вольтінг, «процеси, події і спогади, які продовж тривалого історичного часу замовчувались, відкидалились, були забраковані чи незавершені, саме за допомогою літератури і фільму перейшли із пам'яті накопичувальної в пам'ять функціональну, тобто до живої свідомості» [11, с. 107]. Саме функціональна пам'ять, на думку Ассман є «такою, що породжує смисл і орієнтована на майбутнє» [1, с. 13], а тому літературні тексти, які є своєрідними медіумами поміж досвідченим минулим та його пам'ятанням сьогодні стають ретранслятором пам'яті.

Важливим є той факт, що літературна версія реінкарнації пам'яті відкриває не лише знання, а й стає суспільною терапією, можливістю подолання досвідченої травми в результаті її «пропрацювання» проговорення, успішність чого доводять психоаналітичні теорії, сягаючи тривалої традиції. Апелюючи до вже згаданого П. Рікера, можемо говорити про принципіву близькість поміж літературою, як продуктом уяви та власне пам'яттю. Так, на думку вченого, спільною ознакою уяви і пам'яті є передусім присутність *неприсутнього*. Однак, саме за допомогою літератури, якої основним озброєнням є власне уява, випадає можливість повернення *неприсутнього*, його втілення у образі, ідеї, проблемі, культурному кодї, актуалізацію його у культурній свідомості сучасного реципієнта таким чином, аби пролити світло на витіснене минуле та його безперечний вплив на теперішнє. Рената Лахман зауважує, що художній текст варто розглядати у подвійній перспективі: як дію пам'яті і як її нову інтерпретацію, за допомогою якої кожен новий твір входить у простір пам'яті. Вчена доходить висновку, що саме «література є пам'яттю культури, однак не як пристрій запису, а як втілення

меморіастичного процесу до якого належать культурні знання, а також усі тексти, які продукує культура, і з яких вона складається» [8, с. 301].

Отож більшість учених сходяться на тому, що особливий інтерес до ревізії та інтерпретації пам'яті літературою виникає на початку 1990-х, коли більшість європейських культур остаточно позбулися тоталітарної залежності та вивільнилися з-під ідеологічного комуністичного пресу. Другим вектором ревізії недавньої пам'яті стали події актуальні, а саме суспільне сприйняття пострадянських реалій, деколонізаційні процеси, прощання з імперією, відкриття та «перетравлення» наслідків її тривалої експансивної політики. Література, що включалася в цей дискурс, виразно боронилася від усвідомлення досвідченої травми, намагаючись, з одного боку, відшукати в глибшій історії ті моменти, які сприяли б самоутвердженню та відродженню національної тожсамості. Однак це не зовсім вдавалося, оскільки психологічна специфіка витіснення травматичного досвіду та його заміщення досвідом героїчним (чи хоча б менш травматичним) породжувала культурну апатію та відсутність мотивації до самоутвердження. Поза тим, на думку Д. Колодзейчик, позбутися колоніальної пам'яті неможливо без її пропрацювання. «Повернення до коріння, до до колоніальної автентичності неможливо, бо доколоніальної пам'яті не існує» [6, с. 278], вона або витіснена, або кардинально деформована в результаті впливу колоніальної політики. З іншого боку, безпрецедентним об'єктом дослідження *memory studies* стають художні твори що перебирають на себе культурну місію прощання з імперією, дискримінацію її міфів, творених десятиліттями і оснований на штучних ідеологічних схемах та моделях.

Саме література початку 1990-х в умовах «кінця історії» (за Ф. Фукуямою) значною мірою засвідчила спроби молодих авторів розпрощатися із минулим, показавши його абсурдність. Ставлення молодого покоління до минулого Вольтер Бенн Міхаельс інтерпретує таким чином, що коли у 1989 році в Москві скінчилася історія, змінюється не тільки геополітична карта Європи, а і філософічний вимір світу, котрий має або «розпочатись заново, або остаточно змінити напрямок розвитку цивілізації» [10, с. 33]. Марія Яніон у зміст своєї постколоніальної концепції *кінця історії*, вкладає аспект звільнення, а не завершення. На думку дослідниці, держави Центрально-Східної Європи звільнилися з-під замка для того, аби мати змогу відкритися через вивільнення з усіх нав'язаних систем і доктрин [5, с. 31]. Із такими переконаннями входять у незалежність і представники молоді української інтелігенції, презентуючи апокаліптичну візію часу і країни, що зникає на очах (у «Московіаді» Ю. Андруховича), або демонструючи інтенції культурного місіонера, що завданням своїм має відкрити західному світові Україну, як державу зі своїм, хай і скаліченим, минулим, переконуючи, що «it is not Russia» (у «Польових дослідженнях з українського сексу» О. Забужко). Тамара Гундорова, зауважує, що «посттоталітарна свідомість виростає на ґрунті розвінчування офіційної правди» [2, с. 177]. Відмінність посттоталітарного мислення української інтелігенції у 1990-х роках від такого ж на Заході полягало у тому, що, утвердившись на готових соціалістичних штампах, котрі породжували стереотипне й упереджене ставлення до культури демократичного Заходу, вона не готова була запропонувати нових моделей інтерпретації власного минулого. А відтак існуючі білі плями національної пам'яті стали ще виразнішими, ідентичність же вчергове опинилася під загрозою.

Українське пострадянське суспільство починає активно шукати шляхи моделювання культурного простору, трактуючи своє відношення до минулого досить вибірково. До уваги здебільшого беруться героїчні сторінки історії, що апелюють до існування власної державності. Недавнє ж минуле і надалі залишається занадто болючим, аби бути проговореним. З одного боку, такий підхід можна виправдати страхом повторного переживання травм, досвідчених в результаті колоніальної політики тоталітарного режиму СРСР, з іншого – давалася взнаки десятиліттями переписувана та змінена історія. Ще однією причиною є той факт, що шлях до відродження національної культури та ідентичності українська інтелігенція, особливо її представники, що належали до старшого покоління, вбачали у реінкарнації саме тої історії, яка репрезентувала міць і силу українців, їхні здобутки, а не втрати.

Зовсім інше ставлення до минулого як власне травматичної пам'яті засвідчує література початку нового тисячоліття. Передумовами цього були як суспільно-політичні зміни (чергова загроза втрати свободи слова, активна русифікація різних сфер суспільно-культурного життя, протестні акції, Помаранчева революція 2004-го), так і власне хронологічний перелом. Це призвело до переоцінки цінностей та зміни світогляду молодого покоління. Загрозою втрати культурної пам'яті на цьому етапі є фізичний відхід тих, хто були безпосередніми учасниками травматичних подій. У цьому випадку постпам'ять нащадків може стати надто неповною, позбавивши їх можливості остаточно подолання культурної амнезії. Важливим є той факт, що впродовж двох десятиків років, розмежованих зміною століть, спостерігаємо радикальне перетворення культурної свідомості одного і того ж літературного покоління. Так, наприклад, Оксана Забужко від емансипаційного характеру «Польових досліджень...» (1996), в яких головною героїню переслідує нав'язлива думка вирватися, розпрощатися із минулим, еволюціонує до спроб реінкарнації минулого та виявлення його впливу на сьогодення у «Музеї покинутих секретів» (2009). Свої порахунки із травмою Другої світової війни зводять герої творів Володимира Лиса «Століття Якова» (2010) та «Соло для Соломії» (2013). Актуальності набуває досі дискусійна тема національної-визвольної боротьби як у «Музеї...» Забужко, так і у «Чорному вороні» Василя Шкляра. Особливістю літератури 2000-х є зміна пріоритетів, що полягає у зміщенні культурних акцентів. Головною темою сучасного роману стає історія особистості. Події ж переміщуються до провінції, голос якої був досі неактуальним, хоча саме там – основний архів травматичної пам'яті. Для індивіда початку нового тисячоліття, як зауважила Ганна Госк, «зустріч з історією – це зустріч з Іншим, завдяки якому помітною стає зміна» [4, с. 202]. Саме тому акцентування уваги на найбільш травматичних для українського суспільства подіях минулого століття стає домінуючим в художній літературі XXI століття.

Таким чином, літературна версія відродження національної пам'яті стає чи не наймасштабнішим проектом вітчизняної культури періоду незалежності. Особливої ваги у процесі відродження національної ідентичності та утвердженні цінностей нового часу набуває ревізія травматичного досвіду, що десятиліттями чекав свого виявлення і подолання. Окрім того, переосмислення тоталітарного минулого та вписування його у контекст національної пам'яті та історії як остаточно пройденого етапу відкриває неодмінну перспективу входження національної культури у світовий постколоніальний культурний дискурс.

Література:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман. – Київ, 2012. – 440 с.
2. Гундорова Т. Посттоталітарний кайф / Тамара Гундорова // Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. – Київ, 2005. – 258 с.
3. Erll A. Cultural Memory Studies: an Introduction / Astrid Erll // Cultural Memory Studies. An international and Interdisciplinary Handbook. – Berlin – New York, 2008. – S. 1–18

4. Gosk H. Zamiast końca historii. Rozumienie oraz reprezentacja procesu historycznego w polskiej prozie XX i XXI wieku podejmującej tematy współczesne / Hanna Gosk. – Warszawa, 2005. – 236 s.
5. Janion M. Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi / Maria Janion. – Warszawa, 2000. – 270 s.
6. Kołodziejczyk D., Postkolonialne odzyskiwanie pamięci: zawłaszczenia, fabulacje, niesamowite odpominanie / Dorota Kołodziejczyk // Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci. Pod red. T. Szostek, R. Sendyki i R. Nycza. – Warszawa 2013. – S. 277–305.
7. Konończuk E., Literatura i pamięć na pograniczu kultur / Elżbeta Konończuk. – Białystok 2000. – 224 s.
8. Lachmann R., Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature / Renate Lachmann // Media and Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung, Berlin – New York, 2008. – P. 301–310.
9. Latocha A. Pasażerowie pociągu zadżumionych. Doświadczenie wygnania w świadectwach żydowskich emigrantów po marcu 1968 / Anna Latocha // Trauma, pamięć wyobraźnia. – Kraków, 2011. – 252 s.
10. Michaels W. B. Kształt znaczącego. Od roku 1967 do końca historii / Walter Benn Michaels. – Kraków, 2011. – 278 s.
11. Wolting M. Rozliczenie z przeszłością jako aspekt nowych niemieckich poszukiwań tożsamości / Monika Wolting // Opcja niemiecka o problemach z tożsamością i historią w literaturze polskiej i niemieckiej po 1989 roku ; pod red. W. Browarnego. – Kraków, 2014. – 252 s.